

ПРАЦЯ БОРИСА ГРІНЧЕНКА НА НИВІ ПРОСВІТНИЦТВА ТА ЕТНОЛОГІЇ

Грінченко Борис – видатний український письменник і вчений, критик, мовознавець, фольклорист і етнограф, освітній і громадський діяч кінця XIX – початку XX століття. Адже праці Грінченка, підготовлений і виданий “Словарь української мови” (1907 – 1909), етнографічні та фольклористичні дослідження, переклади з інших мов сприяли всьому подальшому розвитку української науки і культури. Його шанували І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка, П. Грабовський та інші видатні сучасники.

Грінченко Борис Дмитрович народився 27 листопада (9 грудня) 1863 року на хуторі Вільховий Яр (тепер Сумська обл.) в родині збіднілих дворян. Сім'я володіла 19 десятинами землі, переважно лісу, та водяним млином. Вдома розмовляли тільки російською мовою. Батько добре знав українську мову, але спілкувався нею тільки з селянами, “...мови української не зневажав спеціально. Але вважав себе малоросом і розсердився б, як би його названо “кацапом”¹. Мати української мови не знала, частково почала розуміти, коли Борис почав друкуватися. На відміну від більшості відомих українських фольклористів, які винесли любов до народу, мови, багатогранної творчості, звичаїв з сім'ї, Борис Грінченко знаходив це в середовищі селян, слухаючи мелодичну народну мову. Грамоті навчився рано – перечитав все, що було в батьківській бібліотеці, почав писати вірші.

В 1874 р. вступає до Харківської реальної школи, де формується суспільно – політична позиція юнака. Наприкінці 1879 р. 16-річного Бориса заарештовують за читання та розповсюдження забороненої літератури (книжечка С. Подолинського “Парова машина”). З тюрми випустили через півтора місяці, наслідком стала заборона навчатися у вищих навчальних закладах.

Працюючи в казенній палаті, куди Грінченка влаштував брат матері Літарев, отримував невеликий заробіток, обідав через день, гроші складав на книжечки. Дядько думав племінник звикне, піде вгору, але Борис мав інші думки – як самому книжечки писати й вчителювати. Працюючи на державній службі, Б. Грінченку було легше стати народним вчителем. Мрія здійснилася у 1881 р. після успішного складання іспиту. Не кожен був здатен на таке: переносити мужньо злидні, різні труднощі, займатись самоосвітою, вдосконалювати знання з рідної історії, мови, культури.

Прагнення Грінченка використати свої знання були відкориговані дійсністю. Вчителювати довелось в російськомовних школах Харківщини. Щоб мати змогу “...словом своїм рідним перемовитись... рідну пісню почути” наймав квартиру в іншому українському селі². Б. Грінченко ніколи в житті не зраджував любові до рідного краю, народу, мови. З цієї палкої любові в ньому утвердилось самоусвідомлення українського вченого і громадського діяча.

Молодий вчитель не лише сам займався збиранням і вивченням фольклорного матеріалу, але й активно заохочував інших, вказуючи на необхідність знання народних звичаїв, культури, мови³, зауважував, що “...тим людям, що хочуть працювати для добра свого народу, треба знати цей народ”⁴. Б. Грінченко розумів необхідність використання в повсякденній збиральницькій роботі етнографічних запитальників. Один з них знаходиться в рукописній спадщині “Етнографія” – “Програма до фольклорних записів”, що містить вказівки зі збирання прозових жанрів народної творчості, пов'язаних з назвами тварин і рослин. Спілкуючись з народом, Борис Грінченко переконувався все більше, що “у рідному краї живеш, як чужий, бо живеш серед людей, котрі не мають рідного краю тим, що не знають його”⁵.

На початку 1884 р. Борис Грінченко одружується з Марією Гладиліною, з якою познайомився під час літніх курсів вчителів. Марія Миколаївна надала Борису Дмитровичу тієї підтримки, що так не вистачало. Щирі розмови, спільні інтереси зробили їх справжніми вірними друзями і однодумцями.

У 1887 р. Грінченки приїздять до Олексіївки (нині Луганська обл.). Відома освітня діячка і письменниця Христина Алчевська відкрила в маєтку чоловіка народну школу. Вона шукала нових вчителів-ентузіастів, т. я. була незадоволена навчальним процесом. Спочатку селяни підозріло ставились до нового вчителя, приглядалися. Їх дивувало, що вчитель з дружиною розмовляють “по-мужицькому”. Навчання в школі проводилося російською мовою, але учні розуміли, що вона не є рідною, а рідна – українська, яку вони отримали від батьків. В архіві Інституту рукописів зберігається журнал “Думка”, який Борис Грінченко писав разом з учнями в Олексіївці у 1888 – 1889 рр. Журнал містить вірші, оповідання повчального змісту, казки, загадки⁶.

Ще з юних років Грінченко мріяв про видання доступних українських книг для народного читання. Згодом під різними псевдонімами (Василь Чайченко, Ів. Перекотиполе, Б. Вільхівський, П. Вартовий, Чернігівець, М. Гримач, Леонід Яворенко, Немірич) він видає ряд книг у Москві, Києві, Львові, Одесі. Організація видавничої діяльності диктувалася в Україні необхідністю створення культурно – просвітніх заходів. В багатьох статтях, дослідженнях, зокрема, “Популярні книжки” (1891), “Наша байдужість” (1892), “Дещо про українські видання” (1892), “Народопросвітні книжки” (1901), “Тяжким шляхом. Про українську пресу” (1906) питання просвіти ставиться досить широко і включає в себе питання формування народного світогляду, ознайомлення з ідеями кращих діячів, випуск народної політичної газети та ін.

На початку 1894 р. починається новий етап життя і творчості Б. Грінченка, пов'язаний з Черніговом. Працював він у Чернігівській земській управі, в листі до батьків пише про те, що звільнилось місце секретаря губернської управи, проте його бажання було зовсім інше, вище завдання⁷. Метою було налагодження народного видавництва. Чернігівський “Земский Сборник” було українізовано заходами Б. Грінченка, В. Самійленка і М. Коцюбинського, у ньому починають друкувати фольклористичні та етнографічні роботи. Також починається видання народопросвітніх книжок на кошти І. Череватенка. Варто згадати про несприятливі умови видавничої справи: гонорар становив 50 – 100 примірників виданої книги, всю роботу по редагуванню і коректуванню робило подружжя Грінченків без отримання грошей за це, гроші видавались лише на папір, друк та брошурування, поштові сплати. Значних ускладнень завдав той факт, що в Чернігові не було українських книгарень, а це ускладнювало реалізацію книг. Такі перепони забирали багато часу, а Б. Грінченко хотів займатись і власною творчістю. Його заходами в Чернігові було видано близько 50 книг із загальним тиражем понад 200 тис. примірників. Побачили світ фольклористичні збірки “Живі струни” (1895), “Думи кобзарські” (1897), “Колоски” (1898), “Веселий оповідач” (1898), три томи “Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях” (1895, 1897, 1899), збірник “Из уст народа. Малороссийские рассказы, сказки и пр.” (1900).

Шлях української книги був тернистий. Їй необхідно було пройти подвійну цензуру – на місці і в Петербурзі. Коли місцеву цензуру вдавалось рукопису пройти, то “Головне управління у справах друку” завжди могло знайти причину для відмовлення. Доводилось вдаватися до хитрощів: “...щоб цензура пропустила до друку збірники для дітей, робив помітки, що це нібито етнографічні записи, вставляв любовні історії... потім викреслював”⁸. Вчений писав, що на території України заборонено видання наукової малоросійської літератури, лише “оригинальные произведения изящной словесности”⁹, український письменник немає можливості мати широкий кругозір і захоплюватись новими віяннями¹⁰, українська література існує лише в Галичині і Буковині. Б. Грінченко тісно співпрацював з галицькими виданнями, став популярним письменником під псевдонімом В. Чайченко, а в Україні його мало хто знав. Про стан справи яскраво говорить стаття “Література й життя” за підписом М. Гримач, що знаходиться серед інших газетних вирізків в архіві Б. Грінченка, де знаходимо роздуми письменника: “Література й життя... яка література? яке життя? Мабуть література українська й життя українське, бо живемо ж на Україні, належимо до українського народу. Мабуть, та не дуже... Література вся – то кілька тоненьких худеньких брошурок на рік. Маленькі вони подивитись, маленькі

й змістом своїм. А між сими кількома брошурками ще кілька таких, що як би вони не побачили світа, то далеко ліпше було б"¹¹.

Б. Грінченку доводилося вести боротьбу не виходячи за рамки легальності, постійно оглядатися на цензуру, завжди мати її на увазі. Таким результатом обережності стали "Листи з України Наддніпрянської". Були й інші листи – "Листи на Україну Наддніпрянську" М. Драгоманова політолога, історика, філософа і публіциста. Це була свого роду дискусія з приводу найважливіших питань, що постали перед національно орієнтованою українською інтелігенцією. Полеміка проходила на сторінках газети "Буковина" в вересні 1892 – травні 1893 рр. Тоді вже гостро постав цілий комплекс невідкладних, складних питань, які не можливо обійти, проігнорувати або відкласти до кращого часу – вони вимагали відвертих відповідей. Ось ці питання: "Як подолати прірву між народом й інтелігенцією?", "Якими конкретно діями інтелігенція може вплинути на вирішення національних завдань?", "Як досягти гармонії в поглядах?", "Як знайти загальноукраїнський ідеал?"

Дуже важливим стало видання трьох томів "Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней губерниях", що стали значним досягненням української фольклористичної науки. Б. Грінченко наважився їх друкувати, незважаючи на існуючу загрозу у "Земському Збірнику", додатками якого стали "Етнографічні матеріали...". Під час роботи над упорядкуванням та виданням він спирався на досвід попередників (М. Драгоманова, П. Чубинського) і сучасників (В. Гнатюка, А. Кримського, І. Франка). Разом з ним над укладанням працювало близько 60 збирачів, серед них відомі фольклористи, літературні й культурні діячі – В. Горленко, М. Грінченко, М. Коцюбинський, М. Кропивницький, І. Липа та ін. В 1905 р. А. Кримський пише рецензію на роботу Б. Грінченка: "...Лишається сказати про той вигляд, в якому Б. Грінченко подає зібрані в його матеріали, себто про їх обробку. Цією стороною Грінченків збірник безперечно вищий над усі інші"¹². Наукове осмислення фольклористичного матеріалу, що здійснив Б. Грінченко, стало значним кроком вперед тогочасної науки.

Після звільнення з земської управи, родина Грінченків опинилася в скрутному матеріальному становищі. Через деякий час вдалось влаштуватися в Чернігівському музеї українських старожитностей Василя Тарновського. На той час музей володів найбагатшими зібраннями з історії, мистецтва, літератури, етнографії й археології. Разом з дружиною Борис Грінченко проводив там цілі дні та вечори, впорядковуючи безцінні скарби української старовини. В 1900 р. було складено і видано величезний том "Каталог музея украинских древностей".

Подвигом життя став "Словарь української мови"¹³, до якого він готувався багато років. Цій важкій і напруженій роботі передували такі статті: "Галицькі вірші", "Кілька слів про нашу літературну мову", визначна праця "Огляд української лексикографії", "Три питання нашого правопису". Б. Грінченко вказує, що було зібрано чимало матеріалу, зроблено чимало починань у створенні словника, але не проведено наукової обробки матеріалів. На Україні заборонена українська мова і тому не існує інституції, що могла б займатись вирішенням такого важливого питання, а окремі особи не мають достатньо енергії для подолання перешкод; на Україні австрійській також мало сил¹⁴.

Наприкінці 1895 р. часопис "Киевская старина" в XII кн. за рецензією В. Науменка і Є. Тимченка повідомив про початок передплати на "Словник української мови". Проте з двох томів словника вийшло 48 сторінок без передмови і не вказано джерельну базу. Матеріал потребував величезної праці, стало зрозумілим, що необхідно залучити до роботи працюючу й віддану справі людину. Вибір зупинено на Борисові Грінченкові, який опинився в стані службової невизначеності після звільнення з Чернігівського земства. Нова робота знайшла його сама.

Відомо, що історія словника, який приніс Б. Грінченку особливе визнання, сягає часів "Основи" – першого українського громадсько-політичного й літературно-мистецького журналу (виходив в Петербурзі в 1861 – 1862 рр.). У 1861 р. в першій книзі М. Куліш оголошує свій намір "Об издании украинского словаря" і просить надсилати матеріали. Повідомляє прізвища осіб, які сприяли йому в зборі матеріалу – Г. Барвінок, В. Білозерський, М. Костомаров, О. Маркович, М. Номич, Т. Шевченко, М. Щербак та ін. Незабаром побачив світ "Опыт южно-русского словаря. Труд К. Шейковского". Словник Шейковського мало задовольняв потреби, а робота Куліша зупинилася. Матеріали в 1864 р. потрапили до Києва, де під керівництвом

П. Житецького їх почали опрацьовувати вчені і літератори. Робота над словником то стихала, то поживлялась. Але укладання словника не мало належної наукової основи, не мало бази чітких лексикографічних принципів. Матеріали не були відповідним чином систематизовані й упорядковані. В такому вигляді на початку 1902 р. їх отримав Б. Грінченко.

Переїхавши до Києва, він поринув у роботу над укладанням словника. За обмежений час, що його надала редакція “Киевской старины”, була виконана величезна робота. Це зумовлювалося необхідністю подання словника на конкурс Академії наук. Починаючи роботу Б. Грінченко розробив підрахунок щоденно обробленого матеріалу, боячись не встигнути вчасно. Йому довелось перевірити і переробити одержаний матеріал за всіма літерами, поясненнями, уточненнями ілюстративного матеріалу і т. ін. Було доповнено реєстр словника новими матеріалами. Словник було високо поціновано громадськістю, а редактора й упорядника відзначено в 1906 році другою премією імені М. Костомарова, присвоєною Російською імператорською академією наук. Проте через встановленні редакцією обмеження словник повністю не відбивав фактичний стан української мови кінця XIX – початку XX ст.

Після виходу в світ тритомника “Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях”, збірки, що автор називає четвертим томом “Из уст народа. Малороссийские рассказы, сказки и пр.” (1900), унікальної фольклористичної роботи “Литература украинского фольклора. 1777 – 1900. Опыт библиографического указателя” (1901), фольклорних збірок “Живі струни” (1895), “Книга казок віршем” (1886), “Думи кобзарські” (1897) – Грінченко заслужено стає поряд з іншими визначними діячами-фольклористами.

Різносторонність наукових і творчих інтересів, великий об'єм та висока якість роботи є яскравим зразком служіння своєму народу. Постійна активна праця створила йому славу людини, що працює за кількох. “Інтелігенція вкраїнська, oprіч окремих людей, багато, багато горя завдала йому... Через віщо так сталося?... він був активний робітник і через те мав право докоряти неробам, мав право вимагати, щоб і в інших слово не різнило з ділом”¹⁵. За життя Б. Грінченко як учений в галузі фольклористики й етнографії, літературознавстві здобув повагу і визнання таких діячів науки, як А. Кримського, І. Франка, В. Гнатюка, М. Сумцова, О. Шахматова та ін.

Постать Б. Грінченка складна і суперечлива, як складна і суперечлива та епоха, в якій він жив і працював. Життя і творча спадщина цієї визначної особистості заслуговують на славу і шану нащадків, до якої він сам не мав устремління, а “мав мету, до якої йшов не зважаючи ні на що”¹⁶. Його праця характеризується міцним народолюбним й народознавчим підґрунтям, невтомність й багатогранність інтересів знайшли відображення в глибокому розумінні суспільно – історичної ролі усної поетичної творчості у духовному житті народу. Борис Грінченко рішуче відстоював живучість, колоритність, вікову мудрість і культурну цінність українського фольклору. Зібраний Б.Грінченком етнографічний матеріал є цінним джерелом для вивчення розвитку фольклорного процесу в Україні кінця XIX – початку XX століття.

¹ Грінченко М.М. до Плевако М.А. Лист 6 березня 1911 р. з Києва до Харкова // Інститут рукописів Центральної бібліотеки НАН України імені В.Вернадського. – Ф. XXVII. – Од. зб. 227. – Арк. 1 (далі – ІР НБУ).

² Козар Л. Фольклористична діяльність Бориса Грінченка // Народна творчість та етнографія. – 1996. – № 2–3. – С. 4.

³ Борис Грінченко і його оточення: Листування, спогади, думки про письменника. – К., 1989. – С. 47.

⁴ Грінченко Б.Д. Поч. “Ця книжка складається з творів, записаних од народу...” // ІР НБУ. – Ф. I. – Од. зб. 31441. – Арк. 1.

⁵ Грінченко Б.Д. // ІР НБУ. – Ф. III. – Од. зб. 40798. – Арк. 1.

⁶ Грінченко Б.Д. Думка // ІР НБУ. – Ф. I. – Од. зб. 31457.

⁷ Неизвестные письма Б.Д.Гринченко // Радуга. – 1963. – №12. – С. 167.

⁸ Плевако М.А. Жизнь и деятельность Б.Д. Гринченко // ІР НБУ. – Ф. I. – Од. зб. 31508. – Арк. 17 – 18.

⁹ Грінченко Б.Д. Несколько слов по поводу малорусской литературы (статья) // ІР НБУ. – Ф. I. – Од. зб. 31508. – Арк. 5.

¹⁰ Там само. – Арк. 6.

¹¹ Грінченко Б.Д. Вирізки з газет та журналів про життя і літературну діяльність Грінченка Бориса Дмитровича, Марії Миколаївни і Насті Борисівни (к. XIX – поч. XX ст.) // ІР НБУ. – Ф. І. – Од. зб. 34500. – Арк. 53 – 54.

¹² Кримський А.Ю. До етнографії Чернігівщини // Кримський А.Ю. Зібрання творів в 5-ти томах. – К., 1973. – С. 463.

¹³ Словарь української мови: в 4 т. / зібрала редакція журналу “Киевская старина”. Упорядкував з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – К., 1907–1909; Словник української мови (фотомеханічне видання) – К., 1958–1959.

¹⁴ Грінченко Б.Д. Огляд української лексикографії (стаття) 24 січня 1905 р., Київ // ІР НБУ. – Ф. І. – Од. зб. 31525. – Арк. 38–38 зв.

¹⁵ Грінченко М.М. до Плевако М.А. Лист 6 березня 1911 р. з Києва до Харкова // ІР НБУ. – Ф. XXVII. – Од. зб. 227 – Арк. 8.

¹⁶ Там само. – Арк. 7 зв.

Мирослав БОРИСЕНКО
Київ

КОМУНАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО КИЄВА ТА УМОВИ ЖИТТЯ КИЯН в 1920 – 1930-х роках

Проблема становлення та розвитку комунального господарства є своєрідним індикатором розвитку суспільства. Формується особливе урбаністичне середовище й як наслідок специфічний спосіб існування міського мешканця, що не залежить від змін пору року, циклічного розміреного світовідчуття, кругообігу природи тощо.

Історіографія комунального господарства сучасних міст України має фрагментарний характер й складається з досліджень історії техніки. Окремі дослідження були присвячені технологічному прогресові комунальних служб – водогону, виробництву електрики, транспорту тощо¹. Одночасно, ще з 1920-х років маємо кілька цікавих соціологічних спостережень над побутом міського мешканця, що іноді з'являлися переважно в періодичних виданнях². Хоча радянська історіографія декларувала наукові підходи до соціально-економічної історії, реальний масив наукових праць часто орієнтований на тенденційно підібрані матеріали, присвячені висвітленню зростання добробуту робітників³. Сучасні дослідження оминають комплексну реконструкцію особливого способу життя міського мешканця в умовах трансформації антропогенного ландшафту в епоху індустріального суспільства. Крім значного масиву архівних матеріалів органів державної влади та місцевих органів самоуправління, важливим джерелом для запропонованої теми є публікації в періодичних виданнях – “Коммунальное хозяйство на Украине”, “Соціалістичний Київ”, “Архітектура радянської України”, газети – “Більшовик”, “Пролетарська Правда” тощо.

Отже, найважливішим аспектом дослідження є аналіз зміни способу життя мешканця великого міста під впливом різних факторів. Одразу потрібно сказати, що кардинальна, шокова переміна в звичному способі життя, настала саме з революційними подіями 1917 – 1920 рр. Криза комунального господарства стала для мешканців міст найбільш яскравим спадком епохи “воєнного комунізму”. Цілковита розруха господарства проявлялася у тому, що було по суті